

УДК 81'373.21:81'373.611

DOI 10.18524/2410-3373.2024.27.315667

Святослав ВЕРБИЧ*Інститут української мови НАН України
м. Київ, Україна***Sviatoslav VERBYCH***Ukrainian Language Institute of the National
Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine***КАЧУБЕЇВ – КАЧИБЕЇВ –
ГАДЖИБЕЙ ... ОДЕСА: ЕТНІЧНА
ІСТОРІЯ РЕГІОНУ, ВІДОБРАЖЕНА
У ВАРІАНТНИХ НАЗВАХ МІСТА****KACHUBEIV – KACHIBEIV –
HAJIBEY ... ODESA: THE ETHNIC
HISTORY OF THE REGION,
REFLECTED IN VARIANT NAMES OF
THE CITY****ABSTRACT**

Introduction. *The history of the modern oikonym Odesa dates back to the end of the 18th century. At that time, the coast of the Black Sea from the Southern Bug to the Dnieper became part of the Russian Empire after another Russo-Turkish war of 1787–1791. However, the history of this settlement is much older. One of its sources is the numerous variant names of this city recorded in various texts. A special study of these onyms makes it possible to find out important linguistic and historical information that is closely related to the corresponding ethnic picture in the specified region before 1794.*

The aim of the study. *The author carried out a structural-semantic and etymological analysis of the creative stems of the historical variants of the modern oikonym Odesa: Kachubeyiv, Kachybeyiv, Kochubiyiv, Hojabey, Adzhibey, Yeni Dunya, Hajibey, Odesa. The connection of the specified names with the corresponding stages of the ethnic history of the studied region is traced.*

Object of study *is historical variants of the modern oikonym Odesa: Kachubeyiv (Kaczubyeyiow), Kachybeyiv (Caczibieow, Caczyebeyow), Kochubiyiv (Kochubiev), Hocabey (Hocabey, Hojabey), Adzhibey, Yeni Dunya (Yeni Dünya), Hajibey, Odessa.*

Research methods. *A descriptive method was used to analyze the specified historical variants of the oikonym Odesa (their word-forming structure was described); the comparative-historical method, employing which the creative foundations of the specified names are characterized in a diachronic aspect; reception of etymological analysis (the etymons of the corresponding oikonym variants are determined).*

Research results. *The author established that the earliest settlement on the site of modern Odessa was called Istrion < *Istrian < *Istrians (< gr. 'Ιστριανοί) – ‘people from the shores of Istria or from Istria’. Later names of Odesa are documented in the Late Middle Ages and Modern Times and are associated with the Tatar-Turkish era in the Northern Black Sea region: Kachubeyiv / Kachybeyiv, Hajibey / Ajibey and Yeni Dunya. The name Kachubeyiv / Kachybeyiv is based on the name of the Tatar military leader Kachubey (Kochubey) / Kachybey (Kochybey), decorated with the possessive suffix -iv (< еѵ) under the influence of the corresponding East Slavic oikonyms. The change of the earlier oikonymous variants of Kachybey (Kochybey, Kodzybej) to Hajibey (in Russian sources – Hajibey) took place under the influence of two-basic anthroponyms common in Turkic nouns with the first component Haji- (Russian phonetic variant of Haji-) < arab. Hādži ‘pilgrim’. The name Yeni Dunya (Yeni Dünya) is associated with the fortress that the Turks built on the site of a previous fortification. Translated from Turkish Yeni Dünya – New World. The modern name Odesa arose from the fashion for ancient Greek names in the Northern Black Sea during the reign of Catherine II, as a result of which the city was transferred to the ancient name Οδυσσος. The last name is obviously related to the similar name of the former Greek colony Odysos (Ordessos) near the Tyligul estuary.*

Conclusions. *On the basis of the historical-linguistic analysis of the variant names Kachubey (Kaczubyeiow), Kachybey (Caczibieow, Caczyebeyow), Kochubiyiv (Kochubiev), Hocabey (Hocabey, Hojabey), Adzhibey, Yeni Dunya (Yeni Dünya), Hajibey, Odesa, the history of this ancient settlement is traced, reflected in the corresponding oikonyms.*

Keywords: *anthroponymic stem, ethnic history, oikonym, oikonym variants, phonetic and lexical adaptation.*

ВСТУП

Історія сучасного ойконіма *Одеса* сягає кінця XVIII ст., коли після чергової російсько-турецької війни 1787–1791 рр. узбережжя Чорного моря від Південного Бугу до Дніпра ввійшло до складу Російської імперії. Закономірним наслідком цього завоювання стало те, що в 1794 р. на місці татарсько-турецького міста-фортеці *Хаджибей* указом Катерини II було закладено нове місто з морським портом, яке назвали *Одесою*. Ця історична дата не підлягає сумніву, але її не можна вважати такою, що започатковує міське поселення на цьому місці. Його історія значно давніша. Одним із її джерел є численні варіантні назви цього міста, зафіксовані в різноманітних текстах. Спеціальне дослідження цих онімів дає змогу з'ясувати важливу мовно-історичну інформацію, що тісно пов'язана з відповідною етнічною картиною в зазначеному регіоні до 1794 р.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Здійснити структурно-семантичний та етимологічний аналіз твірних основ історичних варіантів сучасного ойконіма *Одеса*: *Качубеїв, Качибеїв, Кочубіїв, Годжабей, Аджибей, Єні Дуня, Гаджибей, Одеса*. Простежити зв'язок указаних назв із відповідними етапами етнічної історії досліджуваного регіону

ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історичні варіанти сучасного ойконіма *Одеса*: *Качубеїв (Kaczubyeiow), Качибеїв (Caczibieow, Caczyebeyow), Кочубіїв (Kochubiev), Годжабей (Hocabey, Hojabey), Аджибей, Єні Дуня (Yeni Dünya), Гаджибей, Одесса*.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для аналізу зазначених історичних варіантів ойконіма *Одеса* застосовано описовий метод (описано словотвірну структуру наведених варіантів); порівняльно-історичний метод, за допомогою якого схарактеризовано твірні основи вказаних назв у діахронному аспекті; прийом етимологічного аналізу (визначено етимони відповідних ойконімних варіантів).

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Заглиблення в передісторію *Одеси-Хаджибея*, тобто в часи до 1794 р., дає змогу пересвідчитися, що урбанізаційні процеси в цьому регіоні тривали, починаючи із VI ст. до н. е., періоду давньогрецької колонізації Північного Надчорномор'я. Після значної перерви, у Пізньому Середньовіччі, починається нова – татарська (ногайська) доба в історії цього поселення, на зміну якій у XVIII ст. приходять турецький (османський) період. І лише з кінця XVIII ст. тут утверджується Росія. З огляду на це, очевидно, варто погодитися з істориком О. Середою, що дата зміни назви певного населеного пункту зазначеного регіону після російсько-турецьких воєн є лише датою перейменування поселення з давнішою історією, а не його заснування (Середя, 2009б: 71).

Як уже було зазначено, передісторія м. Одеси сягає VI ст. до н. е., коли в цій місцевості було давньогрецьке поселення *Істріон*, яке в III–IV ст. знищили кочовики (SG VII: 378), очевидно, гуни, які прийшли в степи Північного Надчорномор'я з Волзько-Уральського межиріччя. За свідченням істориків, упродовж десяти століть тут була пустка (там само). У середині XIII ст. степові простори між Дніпром, Південним Бугом і Дністром потрапляють до складу Золотої Орди (Верменич, 2010: 525; Войтов, 2012: 4). І вже фактично через 100 років у XIV ст. у цій же місцевості ногайські татари, що перебували під владою кримських ханів Гіреїв (Кримський, 1930: 152), збудували тут невелику фортецю *Хаджибей* або *Коджибей* (SG VII: 378).

Щодо первісної назви поселення *Істріон*, то в її основі, безперечно, гідронім *Істр* (гр. Ἰστρός) – назва Нижнього Дунаю (VIII–V ст. до н. е.). Пор. ще свідчення XII ст.: «пребрѣдше Исѣтру наречемыи Дунаи» (СГУ: 188). Тут, однак, постає кілька питань: цей давній *Істріон* був розташований саме на території сучасної Одеси і чи така первинна форма назви цього давньогрецького поселення? За свідченням Геродота, греки-мілетяни заснували свою колонію *Істрію* (Ἰστρίη) на західному узбережжі Чорного моря, у місці впадіння в нього Дунаю (Стрижак, 1988: 195–196). З огляду на це згаданий *Істріон* – це, найімовірніше, фонетично змінена форма від **Істріан* < **Істріани* (< гр. Ἰστριανοί) – ‘вихідці з берегів Істру або з Істрії’ (там само). Щодо другого питання, то історики та археологи під час розкопок у центрі міста виявили рештки давньогрецьких поселень V–III ст. до н. е. й ототожнюють їх із двома давніми гаванями – *Істріанською* та *Ісіякською* (*Асіякською*) (Верменич, 2010: 524; див. ще: ЄС 42: 726).

Пізніші назви *Одеси* задокументовані в період Пізнього Середньовіччя й Нового часу. Їхні історичні форми: 1415 р. – *Kaczubyeiow* (Ю: 35), 1442 р. – *Saczibieow* (Ю: 36), 1469 р. – *Saczubeuow* (Михайловський 2012: 127); 1545 р. – *до Кочубиева* (Торгівля: 72), 1564 р. – *Saczibieiw* (Грушевський, 1894: 26), 1578 р. – *Качибеево городище* (Гончарук, 1997: 14), 1599 р. – *на Кoczubieui* (Ю: 38); 1647 р. – *Saczubeu* (Луняк, 2013: 59), 1-ша пол. XVII ст. – *Koczubi H[orodok]* (Дашкевич, 2016: 135); 1708 р. – *Koçubeu* (Середа, 2009а: 230), 1765 р. – *Нocabey* (Середа, 2015: 243), 1770 р. – *крепости Аджибейской* (Гончарук, 1997: 26), 2-га пол. XVIII ст. – *Yeni Dünya* (Середа, 2009б: 70), 1779 р. – *Годжабей* (Сапожников, 1999: 29), 1788 р. – *близ Гаджибея*, из города *Аджибея* (Гончарук, 1997: 34), 1795 р. – *Одесса* (Россия: 459), ...*Одесса* татарами *Гаджибей* именованный (Гончарук, 1997: 66); 1818 р. – *въ Одессе* (Джерела: 92); 1946 р. – *Одеса* (АТП: 368).

З наведеного переліку бачимо, що наступною, значно пізнішою в часі назвою сучасної *Одеси* є *Качубеїв* / *Качибейїв*. Її дериваційна структура відображає східнослов'янську словотвірну адаптацію (суфікс *-ів* < *-ев*)

тюркської антропонімооснови *Качубей / Качибей*. Історик О. Серeda зазначає, що *Качибей* – це стара, доосманська назва Одеси (Серeda, 2009б: 69). На думку Д. Ідрісова, засновником поселення з такою назвою був ханський темник *Качибей (Кочубей)* – один із трьох ханських воєначальників, військо яких розбив литовський князь Ольгерд у битві на Синіх Водах у 1362 р. (Ідрісов, 2019: 100–101). На давність назви *Качибей* указує і похідний топонім *Качибейв маяк*, відзначений у цій місцевості в XVI ст. (ЭС 42: 726).

З інших історичних праць дізнаємося, що одним із тих трьох татарських воєначальників («отчичи и дедъчи Подольской земли»), військо яких у 1362 р. розбив на Синіх Водах Великий литовський князь Ольгерд, був *Хаджибей*. І саме його володіння пов'язують із поселенням на місці сучасної Одеси (Михайловський, 2021: 58). Знаний український історик Я. Дашкевич уважав, що м. *Хаджибей* було центром так званої держави *Хаджибея* на приморській території тогочасного «великого Поділля» (Дашкевич, 2016: 63). Очевидно, що після перемоги Ольгерда над згаданими татарськими темниками влада Великого литовського князя поширюється і на Північне Надчорномор'я, зокрема й на м. *Качибей (Хаджибей)*, яке в XIV ст. стає опорним пунктом Литовсько-Руської держави на узбережжі Чорного моря. Тут було облаштовано значний порт для експорту зерна (Гончарук, 2020: 138). Однак це місто-порт у сфері литовсько-руського (українського) впливу перебувало недовго, приблизно 100 років, оскільки у 80-х роках XV ст. литовців витіснили із цього регіону татари кримського хана Менглі-Гірея (Дашкевич, 2016: 250). Отже, згідно зі свідченнями істориків, письмово зафіксована назва сучасного м. *Одеси*, починаючи з 1-ї чверті XV ст., пов'язана з ім'ям татарського темника (воєначальника) *Качубея / Качибея*. Саме таку антропонімооснову підтверджують історичні словоформи впродовж більше ніж трьохсот років – з поч. XV ст. і аж до 2-ї пол. XVIII ст., коли джерела фіксують уже форму *Годжабей* (див. вище). Таким чином, немає підстав формою *Хаджибей* уважати первинною для аналізованого ойконіма. Постає, проте, питання про встановлення первинності / вторинності фонетичних варіантів *Качубей*

(*Кочубей*) і *Качибей* (*Кочибей*). Найраніша історична фіксація досліджуваної назви – *Kaczubyeiow* (див. вище) < *Kaczubej* дає підстави вважати первинною саме форму *Кочубей*. Щодо форми *Качубей*, то вона, очевидно, виникла вже на східнослов'янському ґрунті внаслідок фонетичної адаптації: тюрк. *o* часто передавали східнослов'янським *a* (Гулієва, 1975: 16). Генетично тюркське ім'я *Кочубей*, поширене переважно в кримських татар і турків (пор. сучасне кр.-тат. прізвище *Кочубей*; Ибрагимова: 58), містить дві основи – *Кочу-* і *-бей*. Першу дослідники пов'язують із тюрк. прикметником *küçü* 'малий, маленький', а другу – з іменником *bej* 'бек, дворянин, князь' на позначення титулу особи знатного походження (Баскаков, 1979: 125; Унбегаун, 1989: 293; Дзира, 2021: 56). Знаний тюрколог М.О. Баскаков зазначав, що апелятивну словосполуку *küçü bej* турки і кримські татари вживають, звертаючись до неповнолітнього сина князя, бека (Баскаков, 1979: 126). Щодо варіанта *Качибей* > *Качибейв* (див. вище *Saczibieow*), то він, так як і *Качубей* < *Кочубей*, постав унаслідок фонетичної адаптації тюркської форми *Кочибей* на східнослов'янському ґрунті. Своєю чергою, форму *Кочибей* можна вважати варіантною до *Кочубей* з огляду на те, що тюрк. *ü* (*küçü*) у східнослов'янському мовному середовищі могло передавати, крім сполучення літер *ou* та літери *ю* (Халимоненко, 2010: 221), також і літеру *і*, наприклад: укр. *ізіум*, рос. *изюм* < тур. *üzüm* (ЕСУМ 2: 293).

У контексті лінгвістичного аналізу тюркських антропонімів *Кочубей* / *Кочибей* варто прокоментувати невдалу спробу деяких істориків українізувати першу задокументовану форму *Kaczubyeiow* як *Кочубійв* (дет. про це див у: Гончарук, 2020: 135), пор. відповідно фіксацію 1545 р. – до *Кочубиева* (див. вище). Ця версія лінгвістично безпідставна, оскільки, по-перше, абсолютна більшість історичних словоформ цієї назви впродовж кількох століть, як уже йшлося, засвідчує саме антропонімооснову *Качубей* (*Кочубей*) / *Качибей* (*Кочибей*) (пор. ще відповідні укр. антропоніми: ст.-укр. *Кочубей*, 1649 р. (Ковальчук: 121), суч. укр. *Кочубей* (Новикова: 427; Редько 1: 529)), що має переконливу етимологію на тюркськомовному ґрунті. По-друге, форма

Кочубіїв пізніша, відзначена в 1-й пол. XVI ст., що, з огляду на її ізольованість, свідчить про фонетично-словотвірну адаптацію генетично неслов'янської назви на ґрунті української мови. Схоже явище демонструє і ойконім *Кочубіїв* Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.: 1534 р. *Kormilcz alias Kaczubijow*, 1552 р. – *Kaczubijow* (Крикун, 2011: 215), 1581 р. – *Koczibijów* (Pułaski, 1906: 163); 1765 р. – *W Kociubijowie* (АЮЗР V/2(1): 150); 1864 р. – *Кочубієво* (ОАНС: 193).

Із 2-ї пол. XVIII ст. письмово засвідчено варіантну назву *Годжабей* (*Hocabey*; див. вище; тюрк. *с* (*ç*) – слов'янське *дж*) з пізнішими формами *Гаджибей* і *Аджибей*. Пізні фіксації словоформ із початковим *Г-* (*Н-*), порівняно з формами із задньоязиковим *К-* (*С-*), дають підстави вважати їх фонетично вторинними до назви *Качибей* (*Кочибей*). На це, зокрема, вказує і варіантність цих назв, засвідчена в письмових джерелах: *Chadzybej* al. (albo) *Kodzybej*, XIV ст. (SG VII: 378). На підтвердження вторинності форми *Хаджибей* щодо *Качибей* указує також факт називання темника *Качибей* *Хаджибей* у пізніших документах (Ідрісов, 2019: 103). На мою думку, трансформація більш ранньої назви *Качибей* (*Кочибей*, *Kodzybej*) у *Гаджибей* (у рос. джерелах – *Хаджибей*) відбулася під впливом поширених у тюркському іменникові двоосновних антропонімів із першим складником *Гаджи-* (рос. фонетичний варіант *Хаджи-*) < араб. *Hādži* ‘паломник’ (Гафуров, 1987: 202). Пор., наприклад, генетично тюркські імена, відзначені на теренах Росії, зокрема на Кавказі: *Хаджимурат*, *Хаджимуса*, *Хаджимырза*, *Хаджисейит*, *Хаджитемир* та ін. (Баскаков, 1979: 116). З огляду на викладене пояснення вторинної щодо *Качибей* назви *Гаджибей* (*Хаджибей*) як трансонімізованої форми антропоніма *Бей-Хаджі* (*Хаджі-Бей*), який начебто належав засновникові тутешнього укріплення (Лучик, 2014: 358), мало ймовірно. Ізольованою в цьому переліку виглядає назва *Годжабей* (*Hocabey*), у якій фонетична зміна компонента *Гаджи-* > *Гаджа-* > *Годжа-* могла відбутися під впливом співзвучного антропоніма *Годжа* (*Ходжа*) < араб. *Huādža* ‘пан, володар’ (Гафуров, 1987: 205). Щодо варіанта *Аджибей* (див. вище), то він

постав унаслідок відпадиння початкового *Г*- із форми *Гаджибей*. Таке фонетичне явище відображають у російськомовному середовищі власні особові назви *Аджитемир* < *Хаджитемир* < *Hādžitemir*, *Аджубей* < *hadži + bej* (Баскаков, 1979: 45, 116).

Назва *Єні Дуня* (*Yeni Dïnya*) замінила на короткий час попередню (татарську) назву *Гаджибей*, коли турки поширили свій вплив на Північне Надчорномор'я, спорудивши тут нову фортецю. У перекладі з турецької мови *Yeni Dïnya* означала *Новий Світ* (Середа, 2009б: 70) < тур. *yeni* 'новий', *dïnya* 'світ; всесвіт' (ТРС: 922).

І нарешті сучасна назва *Одеса* (так звана імперська дата заснування міста – 1794 р.; Гончарук, 2020: 134–135) в історичних джерелах закріпилася з 1795 р. Важливо відзначити, що татарсько-турецьку фортецю *Качибей* (*Хаджибей*) російські війська захопили в 1789 р. під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Однак упродовж шести років, до 1795 р., місто зберігало свою тюркську назву: *Одесса* татарами *Гаджибей* именованный (див. вище). Варто погодитися з В.В. Лучиком та його попередниками, які вважали, що ойконім *Одеса* виник за панівною в часи Катерини II модою на давньогрецькі назви в Північному Надчорномор'ї, внаслідок чого на місто було перенесено античну назву 'Οδησσος. Сумнівною, однак, виглядає версія про те, що згаданий давньогрецький онім стосувався античного поселення в околицях Варни (Лучик, 2014: 358) – міста в Східній Болгарії (там, до речі, і досі засвідчено таку назву – *Одесос*). Назва міста *Одеса*, очевидно, пов'язана з аналогічною назвою колишньої грецької колонії *Одиссос* (*Ordessos*) біля Тилігульського лиману (Россия: 457; ЭС 42: 726), яку історики локалізували поблизу давнього *Істриону* (SG VII:378). Пор. із цього приводу ще гідронім 'Ορδησσος – річка в Скіфії, притока Дунаю (ДРС II: 1188). У перекладі з давньогрецької мови 'Οδησσος – це 'великий торговий шлях'. На думку А.О. Скальковського, у цьому місці був склад товарів для торгівлі греків із місцевим населенням (Скальковский, 1850: 398).

ВИСНОВКИ

Структурно-семантичний та етимологічний аналіз варіантних назв міста *Одеси* дав змогу простежити історію цього давнього нп, відображену у відповідних ойконімах, і вможливив такі висновки:

1. Найдавніше поселення, як припускають історики, розташоване на місці нинішньої *Одеси*, мало назву *Істріон*. Очевидно, зазначена назва – фонетично змінена форма від **Істріан* < **Істріани* (< гр. Ἰστριανοί) – ‘вихідці з берегів Істру або з Істрії’.

2. Пізніші назви *Одеси* задокументовані в період Пізнього Середньовіччя й Нового часу і пов’язані з татарсько-турецькою добою в Північному Надчорномор’ї: *Качубеїв* / *Качибей*, *Гаджибей* / *Аджибей* і *Єні Дуня*.

3. Назви *Качубеїв* / *Качибей* відображають у своїй структурі східнослов’янську словотвірну адаптацію (суфікс *-ів* < *-ев*) тюркської антропонімооснови *Качубей* / *Качибей*. Історики пов’язують цю власну особову назву з ім’ям ханського темника (воєначальника) *Качибей* / *Качубей* (*Кочубей*) < тюрк. *kıçı* ‘малий, маленький’ і *bej* ‘бек, дворянин, князь’.

4. Назва *Гаджибей* (у рос. джерелах – *Хаджибей*) – результат трансформації більш ранньої назви *Качибей* (*Кочибей*, *Kodzybej*) під впливом поширених у тюркському іменників двоосновних антропонімів із першим складником *Гаджи-* (рос. фонетичний варіант *Хаджи-*) < араб. *Hādži* ‘паломник’. Форма *Аджибей* постала із *Гаджибей* унаслідок відпадиння початкового *Г-*.

5. Назва *Єні Дуня* (*Yeni Dünya*) турецька, короткий час функціонувала в період активного впливу турків у цьому регіоні, мотивована тур. *yeni* ‘новий’ і *dünya* ‘світ; всесвіт’: ‘Новий Світ’.

6. Назва *Одеса* – результат трансонімізації античної назви Ὀδησος (*Ordessos*), що позначала колишню грецьку колонію біля Тилігульського лиману.

ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історико-лінгвістичний аналіз ойконіма *Одеса* та його варіантів розкриває перспективи аналогічного дослідження інших назв нп Одещини з давньою історією, зокрема *Ізмаїл* (*Сміл, Сими́л, Синил, Ізмаїл, Тучков*), *Кілія* (*Лікостомон, Келі, Кілі*)*.

ЛІТЕРАТУРА, ДЖЕРЕЛА

- АТП (1947). Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. Видання перше. Київ: Укрполітвидав.
- Дзира, І.Я. (2021). Тюркські елементи в Реєстрі Війська Запорозького Низового 1756 року. Мовознавчий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. Л.В. Шитик. Черкаси. Вип. 31. С. 55–61.
- ДРС (1958). Древнегреческо-русский словарь: около 70000 слов / Сост. И.Х. Дворецкий. Москва: Государственное из-во иностранных и национальных словарей. Т. I–II.
- ЕСУМ (1982–2012). Етимологічний словник української мови: У 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка. Т. 1–6.
- Ибрагимов, В.Ф. (2009). Словарь русско-украинских фамилий тюркского происхождения. Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография».
- Ідрісов, Д. (2019). Невідомі сторінки історії України. Україна і світ. Харків: Фоліо.
- ІО (2002). Історія Одеси / гол. ред. В.Н. Станко. Одеса: Друк.
- Ковальчук (2014). Реєстр Війська Запорозького 1649 року (алфавітний покажчик прізвищ) / Упоряд. к. іст. н. В.Ф. Ковальчук. Київ: ДП «НБУ «Пріоритети»».
- Крикун, М. (2011). Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII століття. Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів. С. 155–330.
- Кримський, А.Е. (1930). Тюрки, їх мови та літератури. Les turks, leus langues et littératures. I. Тюркські мови. Київ. Вип. II.
- Луняк, Є. (2013). Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія. Ніжин: [НДУ ім. Миколи Гоголя].
- Лучик, В.В. (2014). Етимологічний словник топонімів України. Київ: ВЦ «Академія».
- Михайловський, В. (2021). ІСТОРІЯ, МОВА, ГЕОГРАФІЯ: топоніми середньовічного Поділля. Київ: Темпора.
- Новикова, Ю. М. (2007). *Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини*. Донецьк: «Вебер» (Донецька філія).

* Про назву поселення Білгород-Дністровський (колишні *Тіра, Більгородъ, Аспрон, Акджа Кермен, Аспрокастро, Четатя Албе, Монкастро, Маокастро, Маврокастро, Албі Кастрі, Аккерман*) Одеської обл. див.: *Вербич С.О. Тіра – Білгород – Аспрокастро...: етнічна історія регіону, відображена в назвах міста. Записки з ономастики: зб. наук. праць / відп. ред. О.Ю. Карпенко. – Одеса, 2023. Вип. 26. С. 5–22.*

- ОАНС (1867). Общий алфавит наименованиям селений, находящихся под запрещением от 1829 по 1865 год. Санкт-Петербург: тип. Пр. Сената.
- Редько, Ю. (2007). *Словник сучасних українських прізвищ: у 2-х т.* Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка.
- Россия (2011). *Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. 14. Новороссия и Крым. Природа. Население. Замечательные населенные места и местности* / под ред. В.П. Семенова-Тянь-Шанского. Репринтное изд. Харьков: Сага.
- Сапожников, І.В. (1999). *Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років (до 210-річчя штурму Хаджибейського замку)*. Іллічівськ: Елтон-2.
- СГУ (1979). *Словник гідронімів України* / ред. кол. А.П. Непокупний, К.К. Цілуйко, О.С. Стрижак. Київ: Наукова думка.
- Середа, А. (2009а). *Силистренско-очаковскія еялет през XVIII – нач. на XIX в.: Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие*. София: Дио Мира.
- Середа, О. (2009б). Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку. *Чорноморська минушина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Наук.-досл. ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України: зб. наук. праць* / відп. ред. О.А. Бачинська. Одеса. Вип. 4. С. 55–72.
- Скальковский, А. (1850). *Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. I. География, этнография и народосчисление Новороссийского края*. Одесса.
- Стрижак, О.С. (1988). *Етніонімія Геродотової Скіфії*. Київ: Наукова думка.
- Торгівля (1990). *Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина* / відп. ред. М.Ф. Котляр. Київ: Наукова думка.
- ТРС (1977). *Турецко-русский словарь* / А.Н. Баскаков, Н.П. Голубева, А.А. Кямилаева и др. Москва: Русский язык.
- Унбегаун, Б.О. (1989). *Русские фамилии* / пер. с англ., общ. ред. Б.А. Успенского. Москва: «Прогресс».
- Халимоненко, Г.І. (2010). Структура давньотюркських антропонімів (на матеріалі давньоукраїнських літописів). *Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики: (Пам'яті Омеляна Пріцака)* / відп. ред. В.В. Лучик. Київ: АПЦ НАУКМА. С. 217–226.
- ЭС (1890–1907). *Энциклопедический словарь: в 86 т.* / Под ред. И.Е. Андреевского, К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского; изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Санкт-Петербург: Семеновская Типо-Литография И.А. Ефрона.
- Pułaski, K. (1906). *Szkice i poszukiwania historyczne. Serya trzecia*. Kraków.
- SG (1880–1902). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich*. Warszawa: Nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego. Т. I–XV.

REFERENCES

- ATP (1947). *Ukrainska RSR. Administratyvno-terytorialnyi podil na 1 veresnia 1946 roku. Vydannia pershe* [Ukrainian SSR. Administrative-territorial division on September 1, 1946. The first edition]. Kyiv: Ukrpolitvydav. [in Ukrainian].
- AJuZR (1859–1914). *Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj komissieju dlja razbora drevnih aktov, vysochajshe uchrezhdennuju pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore* [Archive of South-Western Russia, published by the commission for the analysis of ancient acts, the highest established under the Kiev, Podolsk and Volyn Governor-General]. Kiev: tip. un-ta sv. Vladimira akc. o-va N.T. Korchak-Novickogo. Ch. I–VIII. [in Russian].
- Baskakov, N.A. (1979). *Russkie familii tjurkского proishozhdenija* [Russian surnames of Turkic origin]. Moskva: Glavnaja redakcija vostochnoj literatury izd-va «Nauka». [in Russian].
- Vermenych, Ya.V. (2010). Odesa. *Entsyklopediia istorii Ukrainy / Holova redkol. V.A. Smolii* [Odessa. Encyclopedia of Ukrainian History / Editorial Head. V.A. Smolii]. Kyiv: Naukova dumka. T. 7. S. 525–533. [in Ukrainian].
- Vojtov, A.N. (2012). *Bogopol' – Ol'viopol' – Golta. Vek XVII–XVIII. Letopis' hronologicheskaja. Istoriko-kraevedcheskij ocherk* [Bogopol – Olviopol – Golta. Century XVII–XVIII. The chronicle is chronological. Historical and local history essay]. Pervomajsk; Nikolaev: Samojlov. [in Russian].
- Gafurov, A. (1987). *Imja i istorija: Ob imenah arabov, persov, tadjhikov i tjurkov. Slovar'* [Name and history: About the names of Arabs, Persians, Tajiks and Turks. Dictionary]. Moskva: Glavnaja redakcija vostochnoj literatury izd-va «Nauka». [in Russian].
- Goncharuk, T. (1997). *Istorija Hadzhibeja (Odessa). 1415–1795. Populjarnyj ocherk* [History of Hadzhibey (Odessa). 1415–1795. Popular essay]. Odessa: Astroprint. [in Russian].
- Honcharuk, T. (2020). *Khadzhybei – Odesa: problema urbohenezysu. Narysy z istorii osvoiennia Pivdennoi Ukrainy XV–XVIII st. / za red. O. Repana* [Khadzhibey - Odesa: the problem of urbogenesis. Essays on the history of the development of Southern Ukraine in the 15th–18th centuries / edited by O. Repan]. Kyiv: K.I.S. S. 139–163. [in Ukrainian].
- Grushevskij, M. (1894). *Barskoe starostvo. Istoricheskie ocherki (XV–XVIII v.)* [Bar eldership. Historical essays (XV–XVIII centuries)]. Kiev. [in Russian].
- Gulieva, L.G. (1975). *Slavjanskaja adaptacija tjurkской gidronimii. Uchenye zapiski Azerbajdzhanskogo pedagogicheskogo instituta russkogo jazyka i literatury im. M.F. Ahundova. Serija XII: Jazyki i literature* [Slavic adaptation of Turkic hydronymy. Scientific notes of the Azerbaijan Pedagogical Institute of Russian Language and Literature named after. M.F. Akhundova. Series XII: Languages and Literature]. Baku. S. 15–20. [in Russian].
- Dashkevych, Ya. (2016). *Ukraina i Skhid / Uporiad. H. Svarnyk, A. Feloniuk* [Ukraine and the East / Editor. H. Svarnyk, A. Felonyuk]. Lviv. [in Ukrainian].
- Dzherela (2013). *Dzherela istorii Pivdennoi Bessarabii (z davnikh chasiv do kintsia XIX st.) / uporiad. O.M. Lebedenko, L.F. Tsyhanenko, H.V. Vietrova ta in* [Sources of the history of Southern Bessarabia (from ancient times to the end of the 19th century) / edit. A.M. Lebedenko, L.F. Tsyhanenko, G.V. Vetrova et al.]. Izmail: RVV IDHU. [in Ukrainian].
- Dzyra, I.Ya. (2021). *Tiurkski elementy v Reiestri Viiska Zaporozkoho Nyzovoho 1756 roku. Movoznavchyi visnyk: zb. nauk. prats / hol. red. L.V. Shytyk* [Turkic elements in the 1756

- Register of the Zaporizhzhya Nizovy Army. *Linguistic Bulletin: coll. of science works / chief ed. L.V. Shitik*. Cherkasy. Vyp. 31. S. 55–61. [in Ukrainian].
- DRS (1958). *Drevnegrechesko-russkij slovar': okolo 70000 slov / Sost. I.H. Dvoreckij [Ancient Greek-Russian dictionary: about 70,000 words / Comp. I.H. Dvoretzky]*. Moskva: Gosudarstvennoe iz-vo inostrannyh i nacional'nyh slovarej. T. I–II. [in Russian].
- ESUM (1982–2012). *Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy: U 7 t. / Za red. O.S. Melnychuka [Etymological dictionary of the Ukrainian language: In the 7th volume / Ed. O.S. Melnychuk]*. Kyiv: Naukova dumka. T. 1–6. [In Ukrainian].
- Ibragimova, V.F. (2009). *Slovar' russko-ukrainskih familij tjurkskogo proishozhdenija [Dictionary of Russian-Ukrainian surnames of Turkic origin]*. Simferopol': OAO «Simferopol's'kaja gorodskaja tipografija». [in Russian].
- Idrisov, D. (2019). *Nevidomi storinky istorii Ukrainy. Ukraina i svit [Unknown pages of the history of Ukraine. Ukraine and the world]*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
- IO (2002). *Istoriia Odesy / hol. red. V.N. Stanko [History of Odessa / chief ed. V.N. Stanko]*. Odesa: Druk. [in Ukrainian].
- Kovalchuk (2014). *Reiestr Viiska Zaporozkoho 1649 roku (alfavitnyi pokazhchyk prizvyshch) / Uporiad. k. ist. n. V.F. Kovalchuk [Register of the Zaporizhzhya Army of 1649 (alphabetical index of surnames) / Edited by. V.F. Kovalchuk]*. Kyiv: DP «NVU “Prioritytety”». [in Ukrainian].
- Krykun, M. (2011). *Kilkist i struktura poselen Podil'skoho voievodstva v pershii polovyni XVII stolittia. Krykun M. Podil'ske voievodstvo u XV–XVIII stolittiakh. Statti i materialy [The number and structure of settlements in the Podil Voivodeship in the first half of the 17th century. Krikun M. Podil'sk Voivodeship in the XV–XVIII centuries. Articles and materials]*. Lviv. S. 155–330. [in Ukrainian].
- Krymskyi, A.E. (1930). *Tiurky, yikh movy ta literatury. Les turks, leus langues et littératures. I. Tiurksi movy [Turks, their languages and literature. Les turks, leus langues et littératures. I. Turkic languages]*. Kyiv. Vyp. II. [in Ukrainian].
- Luniak, Ye. (2013). *Kozatska Ukraina XVI–XVIII st. ochyma frantsuzkykh suchasnykiv: khrestomatiia [Cossack Ukraine of the XVI–XVIII centuries. through the eyes of French contemporaries: a textbook]*. Nizhyn: [NDU im. Mykoly Hoholia]. [in Ukrainian].
- Luchyk, V.V. (2014). *Etymolohichni slovnyk toponimiv Ukrainy [Etymological dictionary of toponyms of Ukraine]*. Kyiv: VTs «Akademiiia». [in Ukrainian].
- Mykhailovskyi, V. (2021). *ISTORIJA, MOVA, GEOGRAFIJA: toponimy serednovichnoho Podillia [HISTORY, LANGUAGE, GEOGRAPHY: toponyms of medieval Podillia]*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
- Novykova (2007). *Novykova Yu.M. Praktychnyi slovozmynno-orfohrafichni slovnyk prizvyshch Tsentralnoi ta Skhidnoi Donechchyny [Practical word-change and spelling dictionary of surnames of Central and Eastern Donetsk region]*. Donetsk: «Veber» (Donetska filiiia). [in Ukrainian].
- OANS (1867). *Obshhij alfavit naimenovaniyam selenij, nahodjashhihsja pod zapreshheniem ot 1829 po 1865 god [General alphabet for the names of villages banned from 1829 to 1865]*. Sankt-Peterburg: tip. Pr. Senata. [in Russian].

- Redko (2007). Redko Yu. *Slovník suchasnykh ukraïnskykh prizvyshch: u 2-kh t.* [Dictionary of modern Ukrainian surnames: in 2 vols]. Lviv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].
- Rossija (2011). *Rossija. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego Otechestva. T. 14. Novorossija i Krym. Priroda. Naselenie. Zamechatel'nye naselennye mesta i mestnosti* / pod red. V.P. Semenova-Tjan'-Shanskogo. Reprintnoe izd. [Russia. Complete geographical description of our Fatherland. T. 14. Novorossiia and Crimea. Nature. Population. Wonderful populated places and localities / ed. V.P. Semenov-Tian-Shansky. Reprint edition]. Har'kov: Saga. [in Russian].
- Sapozhnykov, I.V. (1999). *Khadzhybei ta Pivnichne Prychornomia 1780-kh rokiv (do 210-richchia shturmu Khadzhybeiskoho zamku)* [Khadzhibey and the Northern Black Sea Coast of the 1780s (to the 210th anniversary of the storming of Khadzhibey Castle)]. Illichivsk: «Elton-2». [in Ukrainian].
- SHU (1979). *Slovník hidronimiv Ukrainy* / red. kol. A.P. Nepokupnyi, K.K. Tsiluiko, O.S. Stryzhak [Dictionary of hydronyms of Ukraine / editor. board A.P. Nekupny, K.K. Tsilyuko, O.S. Stryzhak]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Sereda, A. (2009a). *Silistrensko-ochakovskijat ejalet prez XVIII – nach. na XIX v.: Administrativno-teritorialno ustrojstvo, selishha i naselenie v Severozapadnoto Prichernomorie* [The Silistren-Ochakov eyalet in the XVIII - beginning of the 19th century: Administrative-territorial organization, settlements and population in the North-Western Black Sea Region]. Sofija: Dio Mira. [in Bulgarian].
- Sereda, O. (2009b). *Naseleni punkty Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia za osmanskymy dzherelamy: problema datuvannia ta istorychnoho rozvytku. Chornomorska mynuvshyna. Zapysky Viddilu istorii kozatstva na pivdni Ukrainy Nauk.-dosl. in-tu kozatstva In-tu istorii Ukrainy NAN Ukrainy: zb. nauk. prats / vidp. red. O.A. Bachynska* [Settlements of the North-Western Black Sea Coast according to Ottoman sources: the problem of dating and historical development. The Black Sea past. Notes of the Department of the History of Cossacks in the South of Ukraine. Institute of Cossacks Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine: coll. of science works / resp. ed. E.A. Bachynska]. Odesa. Vyp. 4. S. 55–72. [in Ukrainian].
- Skal'kovskij, A. (1850). *Opyt statisticheskogo opisanija Novorossijskogo kraja. Ch. I. Geografija, jetnografija i narodoschislenie Novorossijskogo kraja* [Experience in statistical description of the Novorossiysk region. Part I. Geography, ethnography and population calculation of the Novorossiysk region]. Odessa. [in Russian].
- Stryzhak, O.S. (1988). *Etonimiia Herodotovoï Skifii* [Ethnonymy of Herodotus Scythia]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Torhivlia (1990). *Torhivlia na Ukraini KhIV – seredyna XVII stolittia. Volyn i Naddnyprianshchyna* / vidp. red. M.F. Kotliar [Trade in Ukraine from the 14th to the middle of the 17th century. Volyn and Dnipro region / resp. ed. M.F. Kotliar]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- TRS (1977). *Turecko-russkij slovar'* / A.N. Baskakov, N.P. Golubeva, A.A. Kjamileva i dr. [Turkish-Russian dictionary / A.N. Baskakov, N.P. Golubeva, A.A. Kamileva and others]. Moskva: Russkij jazyk. [in Russian].
- Unbegaun, B.O. (1989). *Russkie familii* / per. s angl., obshh. red. B.A. Uspenskogo [Russian surnames / trans. from English, total. ed. B.A. Uspensky]. Moskva: «Progress». [in Russian].

Khalymonenko, H.I. (2010). Struktura davnotiurkskykh antroponimiv (na materialii davnoukrainskykh litopysiv). *Aktualni pytannia shkodoznavstva, slavistyky, ukrainistyky: (Pam'iaty Omeliana Pritsaka)* / vidp. red. V.V. Luchyk [The structure of ancient Turkic anthroponyms (based on the material of ancient Ukrainian chronicles). *Current issues of Oriental studies, Slavic studies, Ukrainian studies: (In memory of Omelyan Pritsak)* / resp. ed. V.V. Luchyk]. Kyiv: APTs NaUKMA. S. 217–226. [in Ukrainian].

JeS (1890–1907). *Jenciklopedicheskij slovar': v 86 t.* / Pod red. I.E. Andreevskogo, K.K. Arsen'eva, F.F. Petrushevskogo; izd. F.A. Brokgauz, I.A. Efron [*Encyclopedic Dictionary: in 86 volumes* / Ed. I.E. Andreevsky, K.K. Arsenyeva, F.F. Petrushevsky; ed. F. Brockhaus, I.A. Efron]. Sankt-Peterburg: Semenovskaja Tipo-Litografija I.A. Efrona. [in Russian].

Pułaski, K. (1906). *Szkice i poszukiwania historyczne. Serya trzecia*. Kraków.

SG (1880–1902). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich*. Warszawa: Nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego. T. I–XV.

АНОТАЦІЯ

Вступ. Історія сучасного ойконіма Одеса сягає кінця XVIII ст., коли після чергової російсько-турецької війни 1787–1791 рр. узбережжя Чорного моря від Південного Бугу до Дніпра ввійшло до складу Російської імперії. Однак історія цього поселення значно давніша. Одним із її джерел є численні варіантні назви цього міста, зафіксовані в різноманітних текстах. Спеціальне дослідження цих онімів дає змогу з'ясувати важливу мовно-історичну інформацію, що тісно пов'язана з відповідною етнічною картиною в зазначеному регіоні до 1794 р.

Мета дослідження. Здійснити структурно-семантичний та етимологічний аналіз твірних основ історичних варіантів сучасного ойконіма Одеса: Качубеїв, Качибейів, Кочубіїв, Годжабей, Аджибей, Єні Дуня, Гаджибей, Одеса. Простежити зв'язок указаних назв із відповідними етапами етнічної історії досліджуваного регіону.

Об'єкт дослідження. Історичні варіанти сучасного ойконіма Одеса: Качубеїв (Kaczubyeiow), Качибейів (Saczibieow, Saczyebeyow), Кочубіїв (Kochubiev), Годжабей (Nosabeu, Годжабей), Аджибей, Єні Дуня (Yeni Dünya), Гаджибей, Одесса.

Методи дослідження. Для аналізу зазначених історичних варіантів ойконіма Одеса застосовано описовий метод (описано їхню словотвірну структуру); порівняльно-історичний метод, за допомогою якого схарактеризовано твірні основи вказаних назв у діахронному аспекті; прийом етимологічного аналізу (визначено етимони відповідних ойконімних варіантів).

Результати дослідження. Установлено, що найдавніше поселення на місці сучасної Одеси мало назву Істріон < *Істріан < *Істріани (< гр. Ἰστριανοί) – 'вихідці з берегів Істру або з Істрії'. Пізніші назви Одеси задокументовані в період Пізнього Середньовіччя й Нового часу і пов'язані з татарсько-турецькою добою в Північному Надчорномор'ї: Качубеїв / Качибейів, Гаджибей / Аджибей і Єні Дуня. В основі назви Качубеїв / Качибейів – ім'я татарського воєначальника Качубея (Кочубея) / Качибея (Кочибея), оформлене присвійним суфіксом -ів (< -ев) під впливом відповідних східнослов'янських ойконімів. Зміна більш ранніх ойконімних варіантів Качибей (Кочибей, Kodzyubej) на Гаджибей (у рос. джерелах – Хаджибей) відбулася під впливом поширених у тюркському іменникові двоосновних антропонімів із першим складником Гаджи- (рос. фонетичний варіант Хаджи-) < араб. Hādži 'паломник'. Назва Єні Дуня (Yeni Dünya) пов'язана із фортецею, яку турки збудували на місці попереднього укріплення. У перекладі з турецької мови Yeni Dünya – Новий Світ. Сучасна назва Одеса виникла за панівною в часи Катерини II модою на давньогрецькі назви в Північному Надчорномор'ї, внаслідок чого на місто було перенесено

античну назву 'Οδυσσος, що очевидно, пов'язана з аналогічною назвою колишньої грецької колонії *Одиссос* (*Ordessos*) біля Тилігульського лиману.

Висновки. На основі історико-лінгвістичного аналізу варіантних назв *Качубеїв* (*Kaczubyew*), *Качибей* (*Saczibiew*, *Saczubyew*), *Кочубіїв* (*Кочубиев*), *Годжабей* (*Носাবেу*, *Годжабей*), *Аджибей*, *Єні Дуня* (*Yeni Dünya*), *Гаджибей*, *Одесса* простежено історію цього давнього населеного пункту, відображену у відповідних ойконімах.

Ключові слова: антропонімооснова, етнічна історія, ойконім, ойконімні варіанти, фонетично-словотвірна адаптація.

Стаття надійшла 25 липня 2024 р.

Інформація про автора:

Святослав ВЕРБИЧ

доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України, м. Київ, Україна; e-mail: sviatoverb@ukr.net; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4671-1898>

Note on Contributor:

Sviatoslav VERBYCH

Doctor of Philology, Senior Researcher, Department of the Ukrainian Language History and Onomastics of the Ukrainian Language Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; e-mail: sviatoverb@ukr.net; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4671-1898>